

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЛІТАРАТУРА

"У дапамону педагогу"
Серый

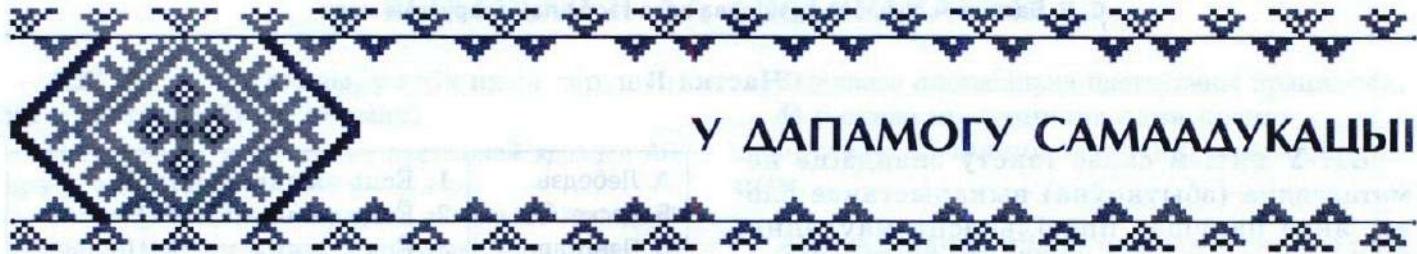
Сто тысяч год чынай нахол шуманку пада,
Сто тысяч год чынай нахол гудзік дубровы,
Падуль гучваць нахол сілкінкі наша мова,
Падуль быць беларусы на Землі.

Ч. Козачковіч

6 (236)

чэрвень

2021

У ДАПАМОГУ САМААДУКАЦЫІ

В. І. ІУЧАНКАЎ,

доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры медыялінгвістыкі і рэдагавання
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітета

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ — МАЙСТАР МЕТАФАРЫ

Метафара ў творах Уладзіміра Карапкевіча — адзін з прадуктыўных тропаў, у якім эксплікуеца толькі аб'ект параўнання. Асцыяцыя пры гэтым набывае асаблівы эффект сутворчасці. Паняцце метафары не павінна атаясамлівацца з паняццем агульнага пераносу. Уключаючыся ў таксаномію перанос-троп-метафара, метанімія, сіnekдаха, эпітэт і г. д., яна з'яўляеца толькі прыватным выпадкам (прыватнай праявай) пераносу. Арганізацыя метафары адбываецца марфалагічным (вербалная і субстантыўная) і сінтаксічным (генітыўная) спосабамі. Метафара афармляеца з дапамогай дзеяслова ці назоўніка, ад'ектыўнай (прыметнікавай) групай слоў яна не выражаеца. Атрыбутыўнымі элементамі ствараеца эпітэт.

Метафара ў прозе У. Карапкевіча мае наступныя рысы: 1) пераважае дзеяслоўная метафарызацыя, якая надае мастацкаму тэксту дынаміку і экспрэсію; 2) вербалная метафара актыўна реалізуеца за кошт прэсуппозіцыі тэксту; 3) праяўляе дзеясны стылістычны эффект дзякуючы прэдыкатыўнай функцыі ў сказе; 4) асаблівую аказіянальнасць набываюць вербалныя метафары стану, у іх даволі часта распаўсюджаны элемент празапапей; 5) асаблівай выразнасцю валодаюць саматычныя вербалныя метафары, таму што дзеясна перадаюць харктарыстыку таго ці іншага персанажа, відавочна праяўляюць ацэначнасць; 6) вербалныя метафары ў асноўным аналагізуюцца па падабенстве дзеяянняў, працэсаў, станаў; падабенства па форме могуць перадаваць толькі ў тым выпадку, калі ў самім абазначэнні працэсу нагадваеца форма прадмета (*кучаравіліся, змяялася*); 7) больш

схільнымі да метафарызацыі геаметрычных параметраў з'яўляюцца субстантыўныя метафары; 8) прадуктыўным прыёмам з'яўляеца лексічны паўтор, заснаваны на выкарыстанні магчымасцей разгалінаванай семічнай сістэмы канкрэтнага слова (напрыклад, дзеяслово *гарапэць*); 9) цесная ўзаемазвязанасць вербалнай метафары з кантэкстам, пэўнае паслабленне яе ў субстантыўнай (гэта сведчыць пра больш цэльнную тэматычную еднасць у рамках сказа вербалнай метафары); 10) адмысловую группу дзеясловаў у творах пісьменніка складаюць дзеясловы з семантычным параметрам колеру (метафарызацыя кантэкстуальная і кантэкстуальная этымалагічная); 11) большай інфарматыўнасцю валодаюць метафары субстантыўна-вербалнага характару; 12) у прозе У. Карапкевіча больш распаўсюджаны генітыўная метафара і менш — уласна субстантыўная; 13) уласна субстантыўныя метафары набываюць прэдыкатыўнасць пры парцэляцыі, чым узмацняюць экспрэсійнасць.

У прозе У. Карапкевіча метафара арганічна ўключаеца ў сістэму тропаў, якая харктарызуе індывідуальна-аўтарскі стыль пісьменніка. Паводле марфалагічных асаблівасцей вылучаюцца два віды метафор: субстантыўныя і вербалныя. У сінтаксічным разрэзе метафары ў творах У. Карапкевіча класіфікуюцца як простыя і складаныя (разгорнутыя). У лексіка-семантычным плане вылучаюцца скразныя метафары. У стылістычным аспекте для метафор харктэрны сінтэтызм.

Найбольшую сэнсавую і эмаяциональную нагрузкую ў метафарах Уладзіміра Карапкевіча

мае дзеяслоў. Дзеяслоўная метафарызацыя будзеца пісьменнікам на функцыянальной замене ўзуальнага значэння дзеяслова сітуацыйным: «Севярын ледзь не згарэў з сораму» (Чаз) [2, с. 270]. Сітуацыйнае значэнне дзеяслова ўзнікае з кантэксту. З'яўленню метафары, як і іншага тропа, папярэднічае назіранне аўтара, у выніку якога ствараюцца супастаўляльныя аналогі па форме, аб'ёме, колеры, размяшчэнні ў прасторы, стане, працэсе і г. д. Для метафар з апорным дзеясловам не харэктэрны аналогі па форме, аб'ёме. Часцей за ёсё яны перадаюць падабенства стану: «Млее над хатаю светлы, лапчасты маньчжурскі арх» (Чаз) [2, с. 290]; «П'яны-п'яны, такі шчаслівы махаон» (К-сы-1) [4, с. 252]; перамяшчэння ў прасторы: «А было і без таго цёмна, і даўно ўжо крануўся стылым попелам заход» (Чаз) [2, с. 258]; «Над Альшанкай кацілася ўжо ночь» (ЧзА) [6, с. 209]; слыхавога ўспрымання: «Адшумеў май, адзвінела конікамі лета, адшапацеў лістапад» (Сів) [3, с. 188]; па колеры: «Высока-высока залацілася сонца на вяршынях»; «Вяршыні самых высокіх гор бранзавелі ў першых прамянях сонца» (Чаз) [2, с. 280].

Семантычнае аналогія па колеры мае двухступеньчаты харэктар сувязей — сумежную паміж дэнататам і яго колернай харэктарыстыкай (*золата, бронза*); метафарычную аб'екта парадунання з предыкатыўнай харэктарыстыкай дэнатата (*залацілася, бранзавелі*). У. Караткевіч выкарыстоўвае працэсуальны харэктар колераабазначэння тыпу сумежных сувязей разам з непасрэднымі функцыянальнымі аналагамі колеру, вытворнымі ад прыметніка: «Тыгравая бруіла на каменьчыках, сінела і се-рабрылася на іх, ясна стаяла ў глыбокіх ямах» (Чаз) [2, с. 280].

У залежнасці ад маўленчай сітуацыі вербалная метафара можа эксплікаваць сваё значэнне настолькі поліфанічна, наколькі гэта дазваляе семная спецыфіка канкрэтнага дзеяслова. Цікавым пацвярджэннем ёсць выкарыстанне пісьменнікам дзеяслова *гарэць*. Лексічны паўтор вытворных дзеяслоўных форм ад інфінітыва *гарэць* грунтуюцца на інтэграцыі семантычных аналогій саматычнай прыналежнасці і несаматычнай.

Саматычныя вербалныя метафары прымікаюць да двух дэнататаў, выражаных

назоўнікам *вочы* і асабовымі займеннікамі з прадметна-абагульненым значэннем ён, яна: «Вочы яго [Рамана] гарэлі» (Сів) [3, с. 188]; «А вочы загарэліся» (ЧзА) [6, с. 111]; «Пукатыя гіганцкія вочы адбівалі свято, гарэлі барвяным агнём» (Чаз) [2, с. 304]; «І з нарастаннем іхняга галошання нейкі цъмяны, лютаваты агенъчык загарэўся ў вачах мужыкоў» (К-сы-1) [4, с. 110]; «На запалых шчоках плямамі нездаровая чырвань, дрыжаць вусны, гараша з-пад чорных броваў сінія, з залатымі іскрамі вочы» (К-сы-2) [5, с. 166]; «— Ну так, так, — загарэлася яна [Мар'яна]»; «— Вельмі, — загарэўся ён [Міхал]» (Уш) [1, с. 8]. У прыведзеных метафарах перадаецца стан чалавека, яго психалагічныя і фізіялагічныя адчуванні.

У несаматычных вербалных метафарах У. Караткевіч канцэнтруе ўвагу на адлюстраванні прыроды, грамадска-сацыяльных з'яў, маральных якасцей: «На Урале ля слупа “Азія-Еўропа” зноў гарэў бярозавы пажар» (Чаз) [2, с. 327]; «Мяцеж, выяўляецца, узгарэўся ў наваколлі Зверына»; «Калі іх нянявісць загарыцца, яна гарыць, пакуль не спапяліць праціўніка або самога сябе» (Сів) [3, с. 150]. Метафарычнае звязанне словаформы *гарэць* уступае ў сувязь з дзеянікам, пазначаючы ўстойлівую прымету дэскрыпцыі: *мора гарэла, дагараў заход, дагарае жыццё, чырвань плашчоў аж гарыць, надзея загарэлася* і г. д.

Вербалныя метафары могуць перадаваць падабенства па форме ў тых выпадках, калі ў самім пазначэнні працэсу закладзена апісанне формы прадмета: «Там қучаравіліся лясы» (Чаз) [2, с. 280]; «Яна змяілася, гэтая рэчка» (ЧзА) [6, с. 86]. Больш прыдатнымі да метафарызацыі геаметрычных параметраў з'яўляюцца субстантыўныя метафары, у якіх ролю апорнага слова выконвае назоўнік. Яны выражаюцца іменнымі атрыбутыўнымі словазлучэннямі: *сетка зморшчынак, змяя сеци, мётлы дрэваў, цень трывогі* і г. д. Выкарыстанне такіх выразаў сведчыць пра тое, што пісьменнік па-майстэрску развівае імпліцитнае значэнне, зыходзячы з інтэрпрэтацыі агульна-моўных тропаў.

Для вобразнай сістэмы пісьменніка харэктэрны метафары, развітыя ў працэсе вербалных і субстантыўных сужносін: «Агні, магутнае водгулле перуноў, грымоты, якія вывяргалі

У ДАПАМОГУ САМАДУКАЦЫІ

караблі. Снапы агністых, барвяных, ізумрудных, сонечных каласоў. І гэтыя снапы ўзлятаюць і расцвітаюць зорамі, і зоры марудзяць нейкае імгненне, і спадаюць уніз, і рассыпаюцца, рассыпаюцца зорныя вадаспады» (Чаз) [2, с. 260]. Такія метафары ствараюць трапеічны кантэкст, сінтаксічныя параметры якога не абмяжоўваюцца рамкамі аднаго сказа. Параўнаем тэматычны шэраг дэнататыўнага сужднісенні: *ракеты, успыхвалі, зарніцы, палымнелі; ракеты, узляталі, агні, водгуль перуноў, грымоты, вывяргалі* і шэраг метафарычны: *снапы, агністых, ізумрудных, барвяных, сонечных, каласоў, снапы, узлятаюць, расцвітаюць, зорамі, зоры, рассыпаюцца, зорныя вадаспады*. Для павышэння стылістычнай дзеяйснасці У. Караткевіч ужывае дзеяйслюную празапапею (*марудзяць*), што «ачалавечвае» прадмет неадушаўлёнай катэгорыі, ствараючы тым самым перадумовы для ўзнікнення кульмінацыі мікракантэксту, вобразнага выбуху (*рассыпаюцца, рассыпаюцца зорныя вадаспады*), дзе сігніфікацыя (сэнс) забяспечана пераасэнсаваннем дзвюх сем інтэгральных прыкмет тэмы *агні-зоры, зоры-вадаспады*. На гэтым фоне прадуктыўна канататуецца аналогія па форме іншай тэмы *агні-снапы-каласы*. Сігніфікатыўная структура ў метафары вербальна-субстантыўнага сужднісенні політэматычныя і аб'ядноўваюцца праз наяўнасць сітуатыўных інтэгральных прымет.

Семічная рэканструкцыя ў метафары можа мець прэсуппазіцыйныя харектар, спецыфіка яе ў такім выпадку выяўляецца з больш шырокага кантэксту і ўтрымлівае ў сабе пэўную падтэкставасць. Напрыклад, так падаецца апісанне сустрэчы галоўных герояў аповесці «Чазенія». Будрыс упершыню бачыць твар жанчыны, якую пакахае: «І тут грымнула. Залпы з караблёў, дым, каметныя хвасты ракет. Чырвоныя, зялёныя, як на ёлцы агні. Шаленства агню.

Будрыс зірнуў на суседку. І тут цяжка зразумець, што за ablічча. У мімалётным святле ракет яно асабліва, па-жаноцку пяшчотнае, дзень або электрычнасць, вядома ж, сторгнеш з яго і гэтую пяшчоту, і таямнічасць, і налёт загадкі, з якой глядзяць на мора гэтыя вялікія вочы. Цёмныя? Ды, мабыць, не. Прыйожае ablічча? Невядома. Строгае, але з нейкай унутранай, прыхаванай усмешкай.

І зменлівасць. Ад бягучага святла твар то «месячны», то залаціста-чырванаваты, то зноў туманны ў цемры. Толькі і можна зразумець, што рот цвёрды і прыгожы, нос просты і трохі ўсторгнуты, а вочы вялікія-вялікія, і ў іх жыве ценъ» (Чаз) [2, с. 260].

Лексіка-семантычная дыstryбуцыя (размеркаванне) вербальнай метафары цесна звязана з кантэкстам, адноснае паслабленне такой сувязі назіраецца ў субстантыўнай метафары. Гэта тлумачыцца тым, што ў тэматычнай агульнасці вербалъныя метафары больш матываваныя, чым субстантыўныя, таму што дзеяйслю ў трапеічным аспектце заўсёды абумоўлены прадметам (у адносінах да яго і праяўляеца семантычная двухпланавасць дзеяйслю) і з'яўляеца яго прыметай, тады як субстантыўная метафара (генітыўная канструкцыя ў гэтым плане маюць сваю спецыфіку) цалкам залежыць ад кантэксту.

Такім чынам, вербальная метафара рэалізуеца пры дапамозе інтэрпрэтацыі сем працэсуальныя прыметы, якія харектарызуе прадмет (*вочы загарэліся*), субстантыўная метафара ўключае ў працэс трапеізацыі не-пасрэдна прадмет (наглядна гэта паказана ў спрэтай (моўнай) метафары, дзе сітуацыйнае значэнне зафіксавана слоўнікам як другаснае, пераноснае); адпаведна можна зрабіць выснову пра двухузроўневую дыstryбуцыю ў кантэксце вербальнай метафары і аднаўзроўневую — субстантыўнай (прадмет праз дзеяйслю ў другасным значэнні і прадмет), гэта адлюстроўвае ўнутраны і знешні ход трапеічнага працэсу. Часам вербальна-субстантыўнае ўзаемадзеянне ў адным сказе арганізуе метафару як непарыўнае цэлае ў кантэкстуальным афармленні. Так ствараеца разгорнутая метафара. Параўн.: «З прыдарожнай карчмы, за якую сядала сонца, ляцела жаласная песня» (К-сы-2) [5, с. 306] — вербальная метафара; «І ўсё ж ён [Максім] быў не тое, не тое. Хадя і энцыклапедыя на дзвюх нагах» (ЧзА) [6, с. 117] — субстантыўная метафара; «Зашумелі чорна-зялёныя піраміды ялін» (Дзп) [3, с. 371] — субстантыўная генітыўная метафара; «На ягоным [Мар'яна] ablіччы, звычайна такім паблажлівым і сардэчным, сяброўскім і ад прыроды добрым, ляжаў ценъ. Ценъ сталай трывогі, той, што ані на хвіліну не адпускае, гняце, цісне, задушвае ўвесь час

сэрца» (ЧзА) [6, с. 12] — разгорнутая метафара.

У вербальна-субстантыўных метафарах максімальная праяўлецца кантэкстуальная сувязь. Вырваныя з кантэксту, яны могуць успрымацца ў прымым сэнсе: «Воблака расцяялася» (Сів) [3, с. 150]. Аднак прэсуппозіцыйны аналіз паказвае, што лексема *воблака* — аб'ект параўнання, суб'ект — *варка*. Прыведзенае суб'ектна-аб'ектнае суаднясенне сведчыць пра тое, што метафара заўсёды грунтуецца на параўнанні: вылучаецца аб'ект параўнання, суб'ект лексічна не выражаны і творча дадумваецца чытачом, а гэта, у сваю чаргу, вядзе да цеснай кантэкстуальнай абумоўленасці. У вербальнай метафары частковая сігніфікацыя можа быць вытлумачана са сказа, у якім яна фігуруе, цалкам жа вербальную метафару можна асэнсаваць толькі праз кантэкст.

Метафарызацыя значэння ў прозе У. Каараткевіча адбываецца ў межах адной семантычнай катэгорыі слоў, у якой семантычны прадмет зводзіцца да замены аднаго дэскрыптыўнага значэння іншым. Перанос звычайна грунтуецца на падабенстве вонкавай прыметы: «Вежы дрэў»; «На ствалах зваленых гіганцкіх кедраў раслі падушкі нейкіх дзіўных грыбоў» (Чаз) [2, с. 313, 13]. Метафарызаванае значэнне суправаджаецца пераходам з адной катэгорыі ў іншую, г. зн. адбываецца пераход прадметнага значэння ў семантычную катэгорыю прыметнікаўых слоў: «Бог ты мой, ён [Мар'ян] яшчэ і слова “дараванне” помніць, святы асёл!» (ЧзА) [6, с. 14]. Пазначаючы ўласцівасці ўжо існующых у мове назваў, метафара такім чынам, з аднаго боку, спараджае ў мове сінонімы, а з другога — узбагачае семантычную структуру слова фігуральнымі сэнсамі. Спецыфічнімі ў гэтым плане з'яўляюцца кантэкстуальныя метафары, якія маюць індывідуальна-аўтарскую апрацоўку: «Малаток, — з блатным акцэнтам сказаў Мар'ян. — Кавадлам будзеш» (К-сы-1) [4, с. 309]. Пісьменнік з мэтай узмацнення канатацый з эмацыянальнай напружанасцю выяўляе прагматычнасць метафары, якая мае ў плане структуры паслядоўна цэльныя характеристар. У ёй таксама замацоўваецца маніфестацыя другаснага значэння, абумоўленага частковай кантэкстам і моўнай традыцыяй: «Ах, матыль

серабрысты! Ах, сю-сю! Ах, славуты Іванскі з гамерычнымі ляжкамі! Ах, Кафка! Ах, сцэна!» (ЧзА) [6, с. 14]. Падобныя метафары маюць субстантыўныя характеристар. Вербалыя метафары фарміруюцца ў асяродку працэсуальна прыметнікаўых слоў.

Лексічнае значэнне мае першасныя характеристар, пераноснае (трапеічнае), якое базуецца на ім, «убірае» ў сябе асаблівасці групы слоў, якой належыць конкретная лексема, і развівае іх асаблівасці ўжо на ўзоруні імпліцыту. Так, вербалыя і субстантыўныя метафары не раўнацэнныя па праяўленні пераноснага значэння. У агульным плане яны дыферэнцыруюцца апазіцыяй прадмет-працэс, у прыватным — асаблівасцямі марфолагічнай пабудовы.

Вербалыя метафары, якія акрэсліваюць трапеічнай скіраванасцю не прадмет, а прымету прадмета, больш спецыялізаваныя. Вузкая спецыялізацыя характеристарна і сцёртым або моўным метафарам, якія не могуць на пэўным этапе свайго функцыянавання лічыцца індывідуальна-аўтарскімі, таму што ўваходзяць у паўсюднае выкарыстанне. За імі моўнай традыцыяй замацаваны дэйксіс семантычнай мадыфікацыі, ён становіцца настолькі відавочным, што ўваходзіць у лексічнае значэнне слова. У індывідуальна-аўтарской метафары спецыялізацыя пачынаецца з яе хаця б аднаразовага ўжывання, а перспектыва выкарыстання абумоўліваецца моўнай практыкай. Параўн.: «І раптам я зразумеў: гэта не драч, гэта рыпяць... вазы. Так. Гэта рыпелі вазы. Многа, магчыма, сотні вазоў. І гэтая песня нарастала, і ўжо рабілася пранізлівай, заглушаючы ўсё» (Сів) [3, с. 159] і «Ён [дзед] знік у цемры, і тут невытлумачальная трывога кальнула ў маё сэрца» (Дзп) [3, с. 374].

Такім чынам, Уладзімір Каараткевіч — майстар метафары, мастак слова, які па-майстэрску скарыстоўвае вобразныя і асацыятыўныя магчымасці мовы. Стыль пісьменніка можна вызначыць як метафарычны.

Умоўныя скарачэнні

Дзікае паляванне каралія Стаха — Дзп;

Ідылія ў духу Бато — Ід;

Каласы пад сярпом тваім, кн. 1 — К-сы-1,
кн. 2 — К-сы-2;

Сівая легенда — Сів;
У шалашы — Уш;
Цыганскі кароль — Цыг;
Чазенія — Чаз;
Чорны замак Альшанскі — ЧзА.

Асноўныя тэрміны і паняцці

Атрыбутыўны — які адносіцца да азначэння.

Генітыўны — які адносіцца да роднага склону.

Дэйксіс — указание, як значэнне ці функцыя моўнай адзінкі выражаецца лексічнымі і граматычнымі сродкамі.

Дэнатат — прадмет рэчаіснасці; **дэнататыўны** — прадметны.

Дэскрыптыў — апісальны; носьбіт прыметы, якасці, уласцівасці.

Імпліцит — значэнне да канца не разгорнутае; падтэкст.

Канатацыя — дадатковая частка лексічнага значэння слова, звязаная з рэалізацыяй эмаянальна-экспрэсіўнай функцыі мовы і адлюстраваннем суб'ектыўных момантаў чалавечага ўспрымання аб'ектыўнай рэчаіснасці.

Парцэляцыя — расчлененне сказа (словавзлучэння) у тэксле на інтанацыйна адасобленыя часткі з мэтай узмацнення экспрэсіўнасці выказвання.

Празапалея — увасабленне, разнавіднасць метафары.

Прэдыкатыўны — які адносіцца да выказніка.

Прэсуппозіцыя — умовы ўзнікнення слова ў тэксле.

Саматычны — які адносіцца да фізіялагічнага.

Сема — мінімальная, гранічная адзінка плана зместу; **семічны** — які адносіцца да «семы».

Субстантыўны — які адносіцца да назоўніка.

Таксаномія — класіфікацыйная іерархія рода-відавых адносін.

Трапеічны — ад «троп», які ўжываецца ў пераносным значэнні.

Узуальны — які адносіцца да агульнапрынятых форм; **узус** — ужыванне слоў, форм, замацаваных у мове.

Эксплікацыя — паводле «экспліцыраваць», зрабіць яўным, разгорнутым, яўна выражанным.

Спіс літаратуры

1. Караткевіч, У. Блакіт і золата дня : апавяданні, аповесці / У. Караткевіч. — Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1961. — 222 с.
2. Караткевіч, У. Выбраныя творы : у 2 т. / У. Караткевіч. — Мінск : Маст. літ., 1980. — Т. 1 : Апавяданні, аповесці. — 333 с.
3. Караткевіч, У. З вякоў мінульых : апавяданні, аповесці / У. Караткевіч. — Мінск : Маст. літ., 1978. — 438 с.
4. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім : раман / У. Караткевіч. — Мінск : Беларусь, 1968. — Кн. 1 : Выйсце крыніц. — 362 с.
5. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім : раман / У. Караткевіч. — Мінск : Юнацтва, 1981. — Кн. 2 : Сякера пры дрэве. — 400 с.
6. Караткевіч, У. Чорны замак Альшанскі : раман, аповесць / У. Караткевіч. — Мінск : Маст. літ., 1983. — 359 с.